

The position of visual arts in Islamic civilization and its influence on the arts of other civilizations

Ghasem Khanjani^{1*}

¹ Assistant Professor Department of Islamic History, Research Institute of Islamic Sciences, Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran

* Corresponding Author, ghkhanjani1342@gmail.com

ARTICLE INFO

IRA, 2023-2024
VOL. 1, Issue 1, PP, 147-164
Receive Date: 27 February 2024
Revise Date: 03 March 2024
Accept Date: 08 March 2024
Publish Date: 08 March 2024

Research article

KEYWORDS: Art; Islamic civilization; visual arts; applied arts; Islamic culture

ABSTRACT

Objectives: In Islamic civilization, some elements and fields have caused the elevation and progress of Islamic civilization and have influenced the dynamics and progress of those elements in other civilizations and cultures. The field of art is one of these fields that has been less discussed. Especially the fact that some of the manifestations of Islamic art, without any history in other civilizations, are related to high knowledge that does not exist in any religion and civilization, and therefore visual arts have been able to introduce advance, and the development of Islamic civilization an effective application. The art of calligraphy, painting, enameling, carpet weaving, and sculpture are among the effective visual arts that play an effective role in Islamic culture, art, and civilization. Of course, colors, decorations, geometric shapes, visual effects, and even architecture, urban planning, and many other artistic elements are among the visual arts that are usually neglected or sidelined by highlighting other topics. have been driven, in this research, in addition to examining the history and crystallization of visual arts and the application of this type of art in Islamic civilization, it will be answered that even according to Western scholars, Islamic art brought a new and new way of interpretation to its followers and the Muslim artist in all the works he creates, he displays the spirit of the new religion and its civilization. It also created some unique effects that even today, despite its remarkable progress, Western civilization benefits from these artistic fronts.

Purpose: The purpose of this research is to examine the history and crystallization of visual arts and the application of this type of art. Therefore, in this research, the question is, what is the place of art, especially visual arts, in Islamic civilization? To what extent have visual arts played a role in the development and progress of Islamic civilization? And to what extent have visual arts been influential in other cultures and civilizations?

Research background: Many writings and works have been organized in the field of art and its role in Islamic civilization, but there is less writing about the subject of this article. The book "History of Art in Islamic Civilization" written by Hassan Bolkhari Qahi (1388), mentions the brief history of two top Islamic disciplines, namely architecture and music, with philosophical and mystical approaches. This book consists of three parts with the titles of the history of music in Islamic civilization, the history of architecture in Islamic civilization, and the mystical foundations of Islamic art. The third part is a response to one of the professors at Harvard University who criticized the foundations of Islamic art. The book "The Shape of Islamic Art" written by Aleg Grabar (1396) and translated by Mehdi Golchin Arefi in 398 pages was published by Sina Publishing House. Islam's view of art, religious art of Islam, mosque, court art, city art, advanced Islamic decorations, a concept called arabesque, and the formation of Islamic art are the topics of this book. Another article, the article "The Image of Art in Islamic Civilization" written by Abbas Rahbari and Maryam Kalhori (1394), in the Second International Congress of Culture and Religious Thought in 1394, has expressed the concept of art and Islamic civilization and shows that great artists And scientists have made a lot of efforts in the field of art, and Islamic civilization reached its peak in the field of art and artists, and it was displayed in the best way from Bukhara to Córdoba in Spain. The writings that were mentioned, as well as many other writings and articles that are organized with similar titles or exist on the Internet, none of them are related to the subject of art from the perspective of the role of visual arts, which is the subject of this writing. They have not paid.

Research method: This research, referring to the manifestations of visual arts, has been carried out by using the opinions of scientists in the two fields of Islam and the West, and with the descriptive-analytical method and the method of collecting its contents based on library studies. The data analysis of this research was done with a qualitative method.

Cite this article:

Khanjani, G. (2024). The position of visual arts in Islamic civilization and its influence on the arts of other civilizations. *Interdisciplinary Researches of Art*, 1(1), 147-164. doi: 10.22124/ira.2024.26874.1014

University of Gulan

Interdisciplinary Researches of Art

Findings: It will be clear that visual arts have a prominent position in various fields of Islamic civilization and it will also be clear that especially visual arts not only by renovating and completing artistic elements cause the dynamism and progress of Islamic civilization in various fields. It became artistic, but at times, it has also influenced the dynamics and progress of art in other civilizations and cultures.

Conclusion: From all the discussions that were raised, the conclusion is that art, especially sublime and sacred art, has been associated with Islam since the beginning of Islam and with the revelation of revelation in the form of words, and later periods due to its importance and prominent position. The one whom Islam and Islamic civilization valued for art, especially visual arts, created special and pure effects in various artistic fields, which in some cases have not been matched until today. The function of art as a pillar of civilization and civility, both caused the dynamism and progress of Islamic civilization and was able to influence other cultures, including Western culture, and created some unique effects that even today Western civilization. The existence of its significant progress benefits from these artistic fronts. This is even though Islamic art has been able to maintain its strength and power with its characteristics and in some cases, influence the art of other cultures. Features such as the centrality of Islamic art on the oneness and oneness of God, avoiding the embodiment and representation of sensations and the desire for abstraction and spirituality, and as a result, providing the basis for the growth of imagination and spiritual inspirations, glorification and expression of indestructibility and inexhaustibility, great precision and total skill to the point of miracle, looking at art like worship, ambition, creation of the most delicate decorations that are a drawing of infinity with their endless repetitions, the beauty of Arabic calligraphy that amazes the viewer. Slowness, having the right to freedom of expression, and diversity of arts, some of which were discussed in the text of the research, are among the mentioned characteristics.

License

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Copyright © Authors

جایگاه هنرهای تجسمی در تمدن اسلامی و تأثیر آن بر هنرهای تمدن‌های دیگر

قاسم خانجانی^{۱*}

۱. استادیار گروه تاریخ اسلام، پژوهشکده علوم اسلامی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران

* نویسنده مسئول: ghkhanjani1342@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>پژوهش‌های میان‌رشته‌ای هنر، ۱۴۰۲، دوره ۱، شماره ۱، صفحات ۱۴۷-۱۶۴</p> <p>تاریخ دریافت: ۰۸ اسفند ۱۴۰۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۳ اسفند ۱۴۰۲</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۸ اسفند ۱۴۰۲</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۸ اسفند ۱۴۰۲</p> <p>مقاله پژوهشی</p> <p>کلیدواژه‌ها: هنر، تمدن اسلامی، هنرهای تجسمی، هنرهای کاربردی، فرهنگ اسلامی</p>	<p>هنر، به ویژه هنرهای تجسمی در تمدن اسلامی و اثرگذاری آن بر فرهنگ‌ها و تمدن‌های دیگر، یکی از عرصه‌هایی است که کمتر مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته است. از این رو لازم است پژوهشی صورت بگیرد تا ابعاد این موضوع به شکل ملموسی روشن شود. هدف از این پژوهش، بررسی تاریخچه و تبلور هنرهای تجسمی و کاربرد این نوع از هنر پرداخته شود. از این رو در این تحقیق مسئله این است که هنر، به ویژه هنرهای تجسمی چه جایگاهی در تمدن اسلامی دارد؟ هنرهای تجسمی به چه میزان در توسعه و پیشرفت تمدن اسلامی نقش داشته‌اند؟ و هنرهای تجسمی به چه میزان در فرهنگ و تمدن‌های دیگر تأثیرگذار بوده است؟ این پژوهش، با اشاره به جلوه‌هایی از هنرهای تجسمی، با استفاده از نظرات دانشمندان در دو حوزه اسلام و غرب و با روش توصیفی - تحلیلی و روش گردآوری مطالب آن بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای صورت گرفته است. تجزیه و تحلیل اطلاعات این پژوهش با روش کیفی انجام شده است. در این پژوهش روشن خواهد شد هنرهای تجسمی در عرصه‌های مختلف تمدن اسلامی جایگاهی برجسته دارد و همچنین روشن خواهد شد که به ویژه هنرهای تجسمی نه تنها با بازسازی و تکمیل عناصر هنری سبب پویایی و پیشرفت تمدن اسلامی در عرصه‌های مختلف هنری شد بلکه در مقاطعی، بر پویایی و پیشرفت هنر در تمدن‌ها و فرهنگ‌های دیگر نیز تأثیرگذار بوده است. در این پژوهش این نتیجه به دست می‌آید که جلوه‌های مختلفی از هنرهای تجسمی مانند خطاطی و خوشنویسی، نقاشی، موسیقی، قالی‌بافی، میناکاری و موارد دیگر علاوه بر اینکه سبب پویایی فرهنگ اسلامی شده است، در فرهنگ‌های دیگر نیز تبلور یافته است.</p>

ارجاع به این مقاله: خانجانی، قاسم. (۱۴۰۲). جایگاه هنرهای تجسمی در تمدن اسلامی و تأثیر آن بر هنرهای تمدن‌های دیگر.

پژوهش‌های میان‌رشته‌ای هنر، (۱)، ۱۴۷-۱۶۴، ۱۰۱۴. 26874. 1014. 2024. 22124/ira. doi: 10.22124/ira.2024.26874.1014.۱۶۴-۱۴۷، (۱)

بیان مسئله

در تمدن اسلامی عناصر و عرصه‌هایی وجود دارند که هم سبب اعتلا و پیشرفت تمدن اسلامی شده‌اند و هم بر پویایی و پیشرفت آن عناصر در تمدن و فرهنگ‌های دیگر تأثیر گذاشته‌اند. عرصه هنر، یکی از این عرصه‌ها است که کمتر بدان پرداخته شده است. به ویژه آن که برخی از جلوه‌های هنر اسلامی بدون هیچ سابقه‌ای در تمدن‌های دیگر، به معارف بلندی مربوط می‌شود که در هیچ دین و تمدنی وجود ندارد و از همین رو هنرهای تجسمی توانسته است در معرفی، پیشرفت و توسعه تمدن اسلامی کاربرد مؤثری داشته باشد. هنر خطاطی و خوشنویسی، نقاشی، میناکاری، قالی بافی و مجسمه‌سازی، از جمله هنرهای تجسمی مؤثری هستند که در فرهنگ، هنر و تمدن اسلامی نقش مؤثری دارند. البته رنگ‌ها، تزئینات، شکل‌های هندسی، جلوه‌های بصری و حتی معماری، شهرسازی و عناصر هنری بسیار دیگری در شمار هنرهای تجسمی هستند که به طور معمول از آن‌ها غفلت شده است یا با برجسته شدن مباحث دیگر به حاشیه رانده شده‌اند. بر این اساس، آن چه در این پژوهش از آن پرسش شده این است که هنر، به ویژه هنرهای تجسمی چه جایگاهی در تمدن اسلامی دارد؟ هنرهای تجسمی به چه میزان در توسعه و پیشرفت تمدن اسلامی نقش داشته‌اند؟ و هنرهای تجسمی به چه میزان در فرهنگ و تمدن‌های دیگر تأثیرگذار بوده است؟ و از این رو در این پژوهش علاوه بر بررسی تاریخیچه و تبلور هنرهای تجسمی و کاربرد این نوع از هنر در تمدن اسلامی، پاسخ داده خواهد شد که حتی به نظر دانشمندان غربی هنر اسلامی شیوه تعبیر تازه و نو برای پیروانش به ارمغان آورد و هنرمند مسلمان در تمام آثاری که می‌آفریند روح دین جدید و تمدنش را به نمایش می‌گذارد. همچنین برخی از جلوه‌های منحصری را به وجود آورد که حتی امروزه تمدن غربی با وجود پیشرفت چشمگیر خود از این جلوه‌های هنری بهره می‌برد.

پیشینه پژوهش

در زمینه هنر و نقش آن در تمدن اسلامی نوشته‌ها و آثار بسیاری سامان یافته‌اند اما در خصوص موضوع این مقاله کمتر نوشته‌ای وجود دارد. کتاب «سرگذشت هنر در تمدن اسلامی» (Bolkhari Qahi, 2011)، به ذکر تاریخ مختصر دو رشته برتر اسلامی، یعنی معماری و موسیقی، با رویکردهای فلسفی و عرفانی می‌پردازد. این کتاب از سه قسمت با عناوین سرگذشت موسیقی در تمدن اسلامی، سرگذشت معماری در تمدن اسلامی و مبانی عرفانی هنر اسلامی تشکیل شده است. بخش سوم، پاسخ به یکی از استادان دانشگاه هاروارد است که مبانی هنر اسلامی را مورد نقد قرار داد. همچنین (Bolkhari Qahi, 2016) در مقاله «هویت و کارکرد متمایز هنر در تمدن اسلامی و لزوم تدوین مبانی و احیای آداب آن»، که در مجموعه مقالات دومین همایش ملی تمدن نوین اسلامی به چاپ رسید به تمایز مفهوم و برخی از مصادیق و جلوه‌های هنر پرداخته است. کتاب «شکل‌گیری هنر اسلامی» (Grabar, 2017) و ترجمه مهدی گلچین عارفی در ۳۹۸ صفحه در انتشارات نشر سینا چاپ شده است. نگاه اسلام به هنر، هنر دینی اسلام، مسجد، هنر دربار، هنر شهر، تزئینات متقدم اسلامی، مفهومی به نام آرابسک و شکل‌گیری هنر اسلامی از میاحث این کتاب است.

کتاب «هنر و تمدن اسلامی» (Hatam, 2009) در دو جلد تدوین شده و توسط دانشگاه پیام نور چاپ شده است که جلد نخست آن در ۲۷۸ صفحه و جلد دوم آن با ۲۱۸ صفحه موضوعاتی چون معماری امویان، هنر معماری عباسیان، گستره هنرهای اسلامی، تاریخچه هنر اسلامی در ایران، تحول سبک معماری در ایران و تزئینات در معماری و هنرهای دستی را در بر دارند. کتاب «هنر و معماری اسلامی» نوشته (Blair & Bloom, 2002) و ترجمه یعقوب آژند که توسط انتشارات سازمان سمت چاپ شده است، هنر و معماری را در ۸۸۰ صفحه از سال ۱۲۵۰ تا ۱۸۰۰ میلادی در ایران و آسیای میانه، آناتولی، هند، مصر، مغرب و شمال آفریقا و در حکومت دوره‌های مختلف از ایلخانان تا زمان عثمانی و پس از آن مورد بررسی قرار داده است. کتاب «تحلیل مضامین جهان شناختی نقوش اسلامی» نوشته (Critchlow, 2011) و ترجمه سید حسن آذرکار توسط مؤسسه انتشارات حکمت در ۲۱۸ صفحه چاپ شده است. ظهور شکل، مربع‌های افقی، پنج ضلعی، چهارپاره، دایره و چرخه‌های کیهانی و نمونه‌هایی از نقوش اسلامی از مباحث این کتاب است.

کتاب «هنر و تمدن اسلامی» نوشته (Sanjeshodanesh, 2017) در ۳۷۸ صفحه در تهران چاپ شده است که موضوعاتی چون هنر نقاشی و پیکره‌سازی یه شیوه کهن و ش، هنر باخته در سده‌های میانه، پوریسم و اکسپرسیونیسم انتزاعی را در بردارد. کتاب «نگارگری اسلامی» (Okasha, 2001)، ترجمه غلامرضا تهامی، در انتشارات سوره مهر در ۱۰۷ صفحه در تهران چاپ شده است. در این کتاب با اشاره به تاریخچه نگارگری در تمدن اسلامی آمده است که نقاشی دینی در دوره‌های نخستین اسلامی، از آن استقبال و تشویقی که نزد بوداییان و مسیحیان معمول بود، بهره‌ای نداشت. مساجد از تصاویر دینی خالی بود و از نقاشی برای آموزش‌های دینی و پرورش اعتقادات مذهبی، تا پیش از سده ۸ ه.ق/۱۴ م استفاده نمی‌شد. بر این اساس بیشتر آثار نگارگری در تمدن اسلامی را بایستی پس از قرن هشتم جستجو کرد.

نوشته دیگر، مقاله «سیمای هنر در تمدن اسلامی» (Rahbari & Kalhori, 2015)، در دومین کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی به بیان مفهوم هنر و تمدن اسلامی پرداخته است و نشان می‌دهد که هنرمندان بزرگ و دانشمندان در زمینه هنر تلاش بسیار کرده‌اند و تمدن اسلامی در زمینه پرورش هنر و هنرمندان به نقطه اوج رسید و از بخارا تا قرطبه در اسپانیا به عالی‌ترین وجه نمایان شد. نوشته‌هایی که به آن‌ها اشاره شد و نیز نوشته‌ها و مقالات بسیاری دیگری که با عناوین مشابه سامان یافته و یا در پایگاه‌های اینترنتی وجود دارند هیچکدام از منظر نقش هنرهای تجسمی، که موضوع این نوشتار است، به موضوع هنر نپرداخته‌اند.

روش پژوهش

پژوهش در این نوشته به روش کتابخانه‌ای و بررسی منابع مکتوب و اسناد در اختیار صورت گرفته است. بدیهی است که هر یک از منابع یاد شده که بتوانند در پیشبرد هدف نوشته یاری رسانند مورد استفاده قرار گرفته است. از این رو ابتدا محتوای این منابع بر موضوع مورد تحقیق تطبیق و پس از استخراج موارد متناسب با موضوع تحقیق، با چینش فعلی تدوین شده‌اند.

یافته‌ها و بحث

هنر و مفهوم آن

هنر یا هونر واژه‌ای باستانی است که اصل و ریشه آن در زبان فارسی به سانسکریت باز می‌گردد و با لفظ سونر و سونره که در اوستایی و پهلوی به صورت هونر و هونره آمده است. در زبان اوستایی، هونر از دو واژه ترکیب شده است: «هو» که ابتدا به خو مبدل شد و به دلیل نارسایی اش حرف «ب» بدان اضافه شد: «خوب»؛ از این رو «هو»، به معنای نیک و خوبی است؛ «نر»، هم به معنای توان و کمال آمده و هم به معنای دلیر ساخته شده است. بر این اساس «هونر» و «هونره» به ترتیب هم‌معنا و هم‌ریشه نیک‌مردی و نیک‌زنی است (Hikmat Mehr, 2017, 239).

به نظر می‌رسد دایره معنایی واژه هنر چنان وسیع است که نمی‌توان یک معنای بسیط برای آن تصور کرد. بر همین اساس، برخی واژه «هنر» را از واژگانی دانسته‌اند که اگر به صفات و معانی متعدّد نسبت داده شود گزاره‌های معنایی و مفاهیم نامحدودی تولید می‌شود. به همین سبب هنر در انواع مختلف ادبیات کلاسیک، در معانی گوناگونی به کار رفته و در هر دوره، متناسب با نوع ادبی و جهان‌بینی رایج، حوزه معنایی خاصی داشته است. برای نمونه در ادب حماسی گزاره‌های فراوانی از این دست یافت می‌شود که گفته‌اند: «پهلوانی هنر است»، «نیزه افکنی هنر است»، «عدالت هنر است»؛ و حتی نوشتن و نویسندگی تا شرم وحیا و نژاد، همگی «هنر» نامیده شده‌اند (Qolizadeh, 2017, 173). بنا بر این، هر نوع صفت، عمل و فعالیت که جنبه مثبت داشته باشد با نام «هنر» بیان شده، و دارنده آن صفت و معنا نیز «هنرمند» خوانده شده است (Qolizadeh, 2017, 171). البته به باور برخی، اصطلاح هنرمند از اواخر قرن هیجدهم برای نامیدن نقاشان و پیکرتراشانی که پیش‌تر «پیشه‌ور» نامیده می‌شدند متداول شد. از ابتدای قرن نوزدهم این واژه به نوازندگان موسیقی و به هنرپیشه‌های تئاتر، و در قرن بیستم به هنرپیشه‌های سینما گسترش یافت (Hinik, 2004, 184). البته به نظر می‌سد این تحول معنایی در باره اصطلاح هنرمند باشد وگرنه همچنان که اشاره شد، از نظر معنا این واژه در دوره‌های پیشین نیز در باره افراد مختلف به کار رفته است.

هنر اسلامی

در فرهنگ اسلامی، در باره استفاده از واژه هنر، با جستجو در آیات قرآن کریم در باره هیچ هنری جز مجسمه‌سازی و شعر، مستقیماً سخنی گفته نشده است؛ البته در خصوص این دو هنر نیز تنها از جهت تصحیح مبانی اعتقادی نکاتی وجود دارد. در روایات مأثوره از ائمه اطهار(ع) نیز در خصوص برخی هنرها همچون موسیقی، شعر و نقاشی سخنانی نقل شده است که بحث‌های تفصیلی آن در منابع فقهی آمده است. در متون عربی و فارسی حکمت اسلامی نیز از واژه «هنر» استفاده‌ای نشده است و به نظر می‌رسد اغلب واژه «صنعت» معادل هنر عام است که علاوه بر هنرهای مصطلح، بر حرفه‌های مختلفی که به نحوی به مهارت و صنعت مرتبط است نیز اطلاق می‌شود (Hikmat Mehr, 2017, 231).

البته امروزه «واژه» هنر در ادبیات اسلامی کاربرد فراوانی دارد. درباره هنر اسلامی نیز، واژگانی چون هنر اسلامی، هنر در جهان اسلام و هنر مسلمانان گونه‌هایی هستند که الزاما نباید همسان باشند ولی بسیاری مورخین و اندیشمندان، آن‌ها را همسان توصیف می‌کنند (Ghanbari, 2015, 140). بر همین اساس، در باره درست بودن اطلاق اسلامی بر هنر و همچنین برخی مفاهیم در این زمینه، نظرات مختلفی ارائه شده است (Ghanbari, 2015, 144-141). گذشته از این مباحث، باید توجه داشت که در نوشته حاضر نیز این موارد در مفهوم یکسان به کار رفته‌اند.

منشأ و کارکرد هنر اسلامی

موضوعی که در هنر اسلامی اهمیت دارد، منشأ و کارکرد آن، به ویژه در هنرهای تجسمی است که در برخی موارد به کلی آن را از اقسام دیگر هنر جدا می‌سازد. از همین رو مسأله منشأ هنر اسلامی و سرشت نیروها و اصولی را که این هنر را به وجود آورده است باید به جهان بینی اسلام و وحی اسلامی ربط داد که یکی از جلوه‌های آن بی‌واسطه هنر قدسی اسلام و با واسطه هنر اسلامی در کلیت خویش است (Nasr, 2010, 14).

همچنان که کارکرد هنر اسلامی نیز کارکردی کاملا متفاوت است. چرا که کار ویژه هنر دینی، به خصوص هنر قدسی، شبیه الهام است. به شکلی که به انسان یادآور می‌شود و حاوی تأثیری است که به شیوه رازآمیز خود خاطره «آلست و فطرت الهی» را به انسان گوشزد می‌نماید. هنر با این زمینه معنوی، در مقام اشاعه‌ی پیام الهی قرار می‌گیرد. چرا که بازخورد ملکوتی و فراگیر رسانه‌ای پیام وحی را عهده دار می‌شود و چون آینه‌ای، به بازتاب انوار تابنده‌ی دین خدا می‌پردازد (Ravanjo, 2013, 15).

بدیهی است که هنر به این معنا و با این مایه‌های درونی و معنوی در هیچ یک از هنرهای فرهنگ‌های دیگر یافت نمی‌شود و حتی در برخی موارد در نقطه مقابل هنر در فرهنگ‌های دیگر قرار دارد و چون چنین است می‌تواند در عرصه هنر، فرهنگ‌های دیگر را مغلوب خود سازد؛ چنان که گفته‌اند آنچه هنر یونانی را از همه هنرها متمایز می‌کند، عبارت است از «کاسموسانتریک»^۱ بودن این هنر، که تابع کل فرهنگ یونانی است. متفکران یونانی عصر متافیزیک، حقیقت را مطابقت با واقع تعریف کردند. با توجه به این تعریف و توصیف از حقیقت، فرهنگ چیزی نبود جز مطابقت معرفت با واقعیت این جهانی. از اینجا متفکر و هنرمند یونانی، تمام همّ خویش را به شناخت عالم واقع، یعنی کاسموس (cosmos یونانی، معادل universe انگلیسی و فرانسه به معنی نظامی که اشیا و موجودات در آن موجودیت و هویت پیدا می‌کنند) معطوف می‌کرد (Madadpour, 2002, 125). و روشن است که این نگاه با نگاه هنر در تمدن اسلامی کاملا متفاوت است و به همین سبب نتوانسته است با هنر اسلامی که بر اساس وحی شکل گرفته است مقابله کند.

جلوه‌های هنرهای تجسمی در تمدن اسلامی

بر خلاف آن که ممکن است تصور شود که هنر در تمدن اسلامی دنباله‌رو و مقلد هنرهای دیگر بوده است اما برخی از جلوه‌های هنری در تمدن اسلامی نشان می‌دهد که برخی از اقسام هنر، به ویژه هنرهای تجسمی نه پیش از آن و نه در ادیان دیگر به شکلی که در اسلام جلوه‌گر شد وجود نداشته است. در ادامه به برخی از هنرهای تجسمی و کاربردی، به ویژه با نگاهی متمایز و مختص به نگاه اسلامی اشاره می‌شود:

خطاطی و خوشنویسی

بخشی از هنر تجسمی و کاربردی به خط اختصاص دارد. احتمالاً گویاترین و گسترده‌ترین شکل هنری با خصلت اسلامی خط عربی است که خوشنویسی شده باشد. نکته مهم و جالب این که در قدیمی‌ترین بنای بر جای مانده اسلام، قبه الصخره بیت المقدس، خوشنویسی به طور گسترده به کار گرفته شده است (Ettinghausen, 2011, 22). ترسیم نقش هنر تجسمی به خوبی در نگاه برخی از دانشمندان غربی بیان شده است؛ از جمله آن که شیمیل معتقد است: هنر نوشتن در سراسر فرهنگ اسلامی نقشی بس ویژه بازی کرده است و هنوز نیز می‌کند، چه به مدد حروف عربی - میراث تمامی جوامع اسلامی - کلام الهی می‌تواند حفظ شود و مسلمانان نیک از این نکته آگاه بودند که نوشتن صفتی ویژه انسان است «و انسان بدان صفت از دیگر جانوران متمایز می‌شود». از این قرار، چنان که ابراهیم شیبانی می‌گوید: خط «زبان دست، شادی دل، سفیر خرد، جای نشین اندیشه، سلاح دانایی و ندیم دل آرام دوستان به وقت جدایی است» (Schimmel, 1989, 27).

بر همین اساس گفته‌اند، شاید بتوان گفت هنر خوشنویسی از مهم‌ترین دستاوردهای فرهنگ اسلامی است. لزوم زیباسازی قرآن از یک سو و ممنوعیت استفاده از هنر نقاشی در نسخه‌سازی این کتاب آسمانی از سوی دیگر، باعث رشد و ترویج هنر خوشنویسی شد. کتاب و کتابت همواره به لحاظ فرهنگی و هنری در دنیای اسلام اهمیت فوق‌العاده‌ای داشته و بدیهی است که کتابت ارتباط نزدیکی با هنر خطاطی دارد. خواندن و نوشتن دو عنصر جدایی‌ناپذیر از دین اسلام هستند. بنابراین از آغاز، خوشنویسی بخش مهمی از زیبایی‌شناسی هنر اسلامی بود (Hagedorn, 2014, 17).

در این باره، به این نکته نیز باید توجه داشت که خوشنویسی، فی‌نفسه، هنری مقدس و حتی مهم نیست، بلکه تقدس و اهمیتش به دلیل ودایع دینی است. از این رو خوشنویسی، تقدسش را مرهون کلام الهی است. با توجه به این که خوشنویسی اسلامی از همان ابتدا در خدمت قرآن شریف بوده است، بیننده با مشاهده متنی خوشنویسی شده، آن را دارای شرافت می‌داند. چه بسا آن متن آیه‌ای از آیات الهی نباشد، اما معمولاً روایتی از ائمه یا سخنی از بزرگان ادب است که خود در سایه سار آیات قرآن سخن می‌گویند (Ghaffari, 2017, 376).

البته برای خط، پیدایش آن، تاریخ و پیشینه آن، اقسام آن، اشکال گوناگون آن، محدوده جغرافیایی آن، کاربردهای آن و موضوعات بسیار دیگری مربوط به خط مباحث بسیاری وجود دارد که برای رعایت اختصار، در این نوشته به آن‌ها پرداخته نمی‌شود. برای اطلاع بیشتر، ر.ک: (Najafian et al, 2010, 560- 609). همچنین در باره خوشنویسی، تاریخ آن، کاربرد آن، دوره‌های آن، ابزارهای آن و افراد برجسته آن، اطلاعات فراوانی وجود دارد که از پرداختن به آن‌ها نیز صرف نظر می‌شود. برای اطلاع بیشتر، ر.ک: (Semsar, 2018, 197- 227).

در ارتباط با تزئینات کتیبه‌ای باید اشاره شود که خط عربی گونه‌های متعددی دارد همانند خط کوفی، ثلث، نسخ، رقع، اجازه، فارسی و خط دیوانی. خط کوفی در عراق پدید آمد. اشاره کرده‌اند که خط کوفی اصل و بنیان دیگر خطوط عربی است. خط ثلث در نوشتن نام کتاب‌ها، آیات قرآن و نیز تزئینات معماری استفاده می‌شد. نسخه‌نویسان برای نوشتن قرآن خط نسخ را به کار می‌بردند. عثمانیان مبتکر خط رقع بودند که در نوشته‌های عادی استفاده می‌شد. خط اجازه از خط ثلث و نسخ گرفته شد. از خط دیوانی در دوره عثمانی در دواوین حکومتی استفاده می‌شد. برخی معتقدند که تناسب، انعطاف‌پذیری و نیز لطافت حروف عربی به این خط شادمانی و سرزندگی بخشیده است. ما می‌توانیم حروف عربی را به صورت کشیده، شکسته، منحنی و تودرتو بنویسیم و از همین رو می‌توان سبک‌های خوشنویسی گوناگون برای این خط فرض کرده و از آن در تزئینات معماری استفاده کرد. گفته شده که حروف عربی به هزاران شکل نوشته شده‌اند. تنها حرف «هاء» به نهمصد گونه متفاوت نوشته شده است و این امر بر توانایی خط عربی دلالت می‌کند (Awwad, 2012, 37).

نقاشی

نقاشی اسلامی در زمینه مینیاتور (نگارگری) هنر معتبری بود، ولی در زمینه نقاشی دیواری و چهره‌سازی جزو هنرهای کوچک به شمار می‌رفت. آمر، خلیفه فاطمی (۴۹۵ - ۵۲۴ هـ - ق، ۱۱۰۱ - ۱۱۳۰ م)، عده‌ای از هنرمندان را به کار گرفته بود که در اطاق وی در قاهره تصویر شاعران آن دوران را رسم کنند. معلوم می‌شود که تحریم «تمثال‌سازی» کم‌کم از قوت سابقش کاسته می‌شد. به دوران سلجوقیان، در منطقه ماوراءالنهر نقاشی به کمال رسید، زیرا در آنجا تنفیری که اهل سنت از این هنر داشتند به علت بعد مسافت سستی گرفته بود. در کتاب‌های خطی ترکی تصویرهای فراوانی از پهلوانان ترک به جا مانده است. از کارهای نگارگری چیزی که قطعاً از دوران سلجوقیان باشد به دست نیست، اما رونق این هنر در دوران مغول در دیار خاوری اسلام تردیدی در شکوفایی آن به دوره سلجوقی به جا نمی‌گذارد. عقول پر مایه و دست‌های هنرمند برای مساجد سلجوقیان و ایوبیان و ممالیک، و هم برای بزرگان قوم و مدرسه‌ها، قرآن‌هایی مهیا کردند که زیبایی آن پیوسته فزونی می‌گرفت. بر جلد قرآن‌ها، که از پوست یا ورقه‌های لعابزده فراهم می‌شد، نقش‌ها رسم می‌کردند که به ظرافت چون تار عنکبوت بود. اغنیا چیزی از مال خویش را بابت دستمزد به هنرمندان می‌دادند تا کتاب‌های زیبا فراهم کنند. گاهی گروهی وراق و خطاط و نقاش و جلدساز هفده سال تمام برای یک کتاب کار کرده‌اند؛ در انتخاب کاغذ دقت بسیار می‌شد. گویند قلم موی نقاشی را از موهای سپید گردن گربه‌هایی فراهم می‌کردند که از دو سال کمتر داشتند. مرکب آبی از ساییده سنگ لاجورد به دست می‌آمد و هموزن طلا قیمت

داشت. طلای محلول برای ترسیم بعضی خطوط یا حروف تصویر یا متن به کار می‌رفت. یکی از شعرای ایران در این باب گوید: «حظی را که عقل از منظره خطی نکو می‌برد، خیال فراچنگ نتواند آورد» (Durant, 1988, 402-406).

در شاخه‌های هنری دیگر نیز گفته‌اند راز کریستال در نیمه دوم قرن نهم میلادی در قرطبه کشف شد. در آنجا هنرمندان و صنعتگران بسیار چیره‌دستی وجود داشتند که بشقاب‌ها و ظروف بسیار زیبا و ظریف و همچنین مجسمه‌ایی از حیوانات را با برنز می‌ساختند و روی آن‌ها را با طلا و نقره مثبت‌کاری می‌کردند. در آغاز قرن دهم قرطبه در زمینه هنرهای طلاکاری، نقره‌کاری و نیز فروش جواهرآلات به رقیب بیزانسی‌ها تبدیل گردید. گردنبندها، گوشواره‌ها و انگوهای بسیار جالب و سایر زیورآلات باقی‌مانده از آن زمان ما را بر آن می‌دارد که از سطح بالای تفکیک و روش دستیابی به این هنرمندی‌ها قدردانی نماییم. مشابه این حقیقت حکاکی بر روی عاج فیل است. آنان همچنین چوب را با استفاده از عاج فیل و مرواریدهای بزرگ، حکاکی و مثبت‌کاری می‌کردند. اشکال و نمونه‌های مختلفی از کارهای هنرمندانه و تزئینی وجود داشته که در کتاب‌های امروزی به اندازه کافی به آن پرداخته‌اند (Durant, 1988, 56).

میناکاری

در هنر اسلامی صنایع کوچک اسلامی نیز از اهمیت خاصی برخوردار بودند. در حدود قرن دهم تا دوازدهم میلادی، در حلب و دمشق در کار ساختن ظروف شیشه‌ای ظریف میناکاری معجزه می‌کردند. در قاهره برای قصرها و مسجدها قندیل‌هایی از شیشه مینایی می‌ساختند که به روزگار ما دوستداران آثار هنری برای تحصیل آن کوشش بسیار می‌کنند. گنجینه‌های فاطمیان که صلاح الدین تقسیم کرد هزارها گلدان بلور داشت و چنان با مهارت ساخته شده بود که هنرمندان عصر ما از فکر آن عاجزند. هنر تزیین فلزات، که در آشور قدیم معمول بود، در مصر و شام چنان به کمال رسید که سابقه نداشت، و در قرن پانزدهم از این دو منطقه به ونیز راه یافت. از مس، برنز، نقره، و طلا به وسیله ریخته‌گری یا چکش‌کاری لوازم مطبخ، اسلحه و زره، قندیل، کوزه، لگن، کاسه، سینی، آئینه، ابزارهای نجومی، گلدان، شمعدان، قلمدان، دوات، منقل، بخوردان، مجسمه حیوانات، جعبه جای قرآن، پیش بخاری، کلید، و قیچی با نقش‌های فرورفته و احیاناً مرصع به فلزات یا جواهرات ساخته می‌شد. روی میزهای برنجی نقش‌های فراوان می‌زدند. شبکه‌های زیبای فلزی برای محراب و در و مقبره‌ها ساخته می‌شد (Durant, 1988, 402-403).

قالی بافی

قالی بافی جلوه دیگری از هنر اسلامی است؛ تا جایی که برخی قالیبافی را معرف و مشخص جهان اسلام دانسته‌اند (Burkhart, 2011, 134). در جهان اسلام، قالی‌های ظریفی تولید می‌کردند که نقش‌های بدیع آن مورد حیرت و شگفت جهانیان بود. مارکوپولو به سال ۶۶۹ هـ- ق (۱۲۷۰ م) در آسیای صغیر زیباترین قالی‌های جهان را دیده بود. به گفته جان سینگر سارجنت، «اهمیت قالی ایران با همه تصویرهایی که تاکنون نقش کرده‌اند برابر است»، ولی، به نظر کارشناسان، قالی‌های کنونی ایران نمونه‌های ناقص هنر قالی بافی هستند که ایرانیان در زمینه آن از همه دنیا

سبقت گرفته‌اند. از قالی‌های ایرانی که به دوران سلجوقیان بافته شده جز تکه پاره‌هایی به جا نیست، ولی دقت و زیبایی کم نظیر آن را می‌توان از قالیچه‌هایی که به دوران مغول به سبک آن بافته‌اند دریافت (Durant, 1988, 402).

به ظاهر، همین مقدار از هنر قالی بافی منشأ تکامل قالی بافی و سبب شد تا از قرن شانزدهم میلادی به بعد در سرزمین مغولان فرش بافی رایج گردد و ایران بر فرش‌هایی که دارای طرح‌های زینتی محض است بیشتر از فرش‌هایی که دارای نقوش حیوانات است و پیشاپیش راه مستقلى را در پیش گرفته، تأثیر بگذارد (Connell, 1989, 224).

مجسمه‌سازی

مجسمه‌سازی تابع هنرهای دیگر بود و به نقش‌های برجسته و حکاکی نقش یا خط بر روی سنگ و گچ انحصار داشت. اما مثبت‌کاری تکامل یافت و در منبر، محراب، رحل، پرده، سقف، میز، پنجره، سینی، صندوق، و شانه با نقش‌های ظریف تزیین می‌شد؛ صنعتگرانی چهار زانو می‌نشستند و مته‌های خویش را با کمان می‌گردانیدند. خراطان نیز در این کار میکوشیدند. کارگران دیگر، که بیشتر از این‌ها تلاش می‌کردند، تافته، اطلس، حریر گلدار، پارچه‌های حاشیه دار، مخمل، زربفت، پرده، و خیمه می‌بافتند (Durant, 1988, 403).

نوشته‌ها

نوع دیگری از نوشتار هنری وجود دارد که مشخصه آن اتکای به حقایق دینی با زبانی علمی است. البته این زبان با پاره‌ای از ابزارهای هنری از قبیل تصویر و آهنگ و غیره تزئین شده است و همین ویژگی آن را در ردیف اشکال ادبی قرار می‌دهد. ویژگی نوشته آن است که خطاب به شخص یا اشخاص و یا مردمی مشخص و معین است، البته نه به نحو خطاب به بلکه در قالب نوشتار. این نوع نوشته شامل دوگونه اثر هنری مکتوب است: نامه و وصیت. «نامه» ساختار هنری خاصی است که شخصیتی مسؤؤل را مخاطب قرار می‌دهد و غالباً موضوع آن محدود و پیرامون نوع مسؤؤلیتی است که شخص مخاطب عهده دار آن است. در تاریخ، به تعدادی از این نامه‌ها از سوی امامان (ع) اشاره شده است. برای اطلاع از برخی از این نامه‌ها و جنبه هنری آن‌ها، ر.ک: (Bostani, 1992, 258-266).

وصیت، تقریباً شبیه برخی از انواع نامه است که خواه به صورت نوشته و خواه به صورت لفظی خطاب به شخصی صادر می‌شود، آن گونه که امام به جای نوشتن وصیت برای کسی به توصیه لفظی او بپردازد. از نمونه‌های این وصیت‌ها، به عنوان نمونه، وصیت امام علی (ع) به امام حسن (ع) می‌باشد (Bostani, 1992, 266).

علاوه بر موارد یاد شده، برخی محققان، خاطره، مقاله ادبی، دعا، زیارت و حتی حدیث هنری را نیز به سبب ویژگی‌ها و معیارهای خاص هنری که دارند، از اشکال مختلف هنر برشمردند (Bostani, 1992, 274).

حدیث هنری

مقصود از حدیث هنری آن دسته از احادیثی است که در مقایسه با اغلب احادیثی که ساختار آن بر تعبیر و بیان مستقیم و بلا واسطه استوار است، بر خلاف آن‌ها، ساختار آن بر عنصر تصویر متکی است. عنصر تصویر، که پاره‌ای از احادیث را سازمان داده است در هر سه سطح خود از لحاظ ترکیب هنری وجود دارد، یعنی در سه شکل تصویر بسیط، تصویر مرکب و تصویر پی در پی. به عنوان نمونه، تصویر پی در پی در روایت امیرالمؤمنین علی (ع) قابل مشاهده است که فرمود: انما المرء فی الدنيا غرض تنتضل فیه المنایا و نهب تبادره المصایب و مع کل جرعه شرق و فی کل اكله غصص؛ انسان در این دنیا هدفی است که تیرهای مرگ بر او می‌نشیند و مالی است دستخوش یغما که ناگواری‌ها آن را به تاراج می‌برد (Nahj al- balagha, Hekmat 191). مفاهیم بلند این حدیث، چیزی است که «این تصویر پی در پی» عهده‌دار آن شده است (Bostani, 1992, 301- 302).

همچنان که تصویر مرکب در روایتی دیگر از آن حضرت ترسیم شده است که فرمود: مثل الدنيا مثل ماء البحر، کَلَّمَا شرب منه العطشان ازاد عطشا حتی یقتله؛ مثل دنیا مثل آب دریاست که تشنه هر چه از آن بنوشد بر تشنگی او بیفزاید تا آن که او را بکشد. این تصویر که از دو فرآیند «دنیا و آب دریا» و «نوشیدن و کشته شدن» تشکیل یافته است، هدف چنین تعبیر و ابزار هنری را - که به جای بیان مستقیم از آن استفاده شده است - به نحو واضحی متجلی می‌سازد (Bostani, 1992, 304). تصویر مفرد یا بسیط نیز تشکیل دهنده همان تصویر معروف یا شکل متعارفی است که در اکثر احادیث با آن مواجه می‌شویم، احادیثی که عموماً به پدیده‌هایی گذرا در مورد رفتار جزئی یا یک ویژگی اخلاقی یا دینی و عبادی می‌پردازند (Bostani, 1992, 306- 307).

قابل ذکر است که در بخش هنر و معماری در تمدن اسلامی نیز برخی دیگر از مظاهر هنرهای تجسمی وجود دارند که بررسی آن‌ها نوشته‌ای مستقل می‌طلبد. اما به همین مقدار می‌توان اشاره کرد که هنرهای تجسمی در دوره‌های مختلف حکومت اسلامی با فراز و نشیب‌هایی روبرو بوده‌اند. به عنوان نمونه زمان امویان را دوره شکل‌گیری معماری برخی از مساجد مشهور مانند قبه الصخره، مسجد دمشق، ساخت محراب مقعر و ساخت مناره برای مسجد می‌دانند (Ettinghausen, 1999, 26- 31). در حالی که دوره عباسیان را دوره هنرهای تزئینی، از جمله کنده‌کاری روی چوب در منابر، سفالگری و پیشرفت در این عرصه، هنر کتاب‌آرایی، از جمله آرایش نسخ قرآن و نقاشی به ویژه نقاشی‌های بزرگ دیواری دانسته‌اند (Ettinghausen, 1999, 110- 122).

البته در سرزمین‌های غرب اسلامی (اسپانیا) به نظر می‌رسد هنر و معماری در عرصه‌های هنری یاد شده تداخل یافته‌اند، از این رو نمی‌توان بین آن‌ها تمایز چندانی قائل شد. جز آن که هنرهای تزئینی با شکل پیشرفته‌تر و نیز معماری مصور در نگاره‌ها حجم بیشتری را به خود اختصاص داده‌اند (Ettinghausen, 1999, 174- 192).

همچنان که در بلاد دیگر اسلامی، از جمله مصر، افریقا، ایران و آسیای مرکزی نیز این گونه‌های هنر و معماری با تغییراتی برگرفته از تمدن و فرهنگ ساکنان آن مناطق در قالب‌ها و شکل‌های بیشتر، در برخی موارد پیشرفته‌تر،

متنوع‌تر و در عرصه هنرهای تزئینی به شکل چشم‌نوازتر و در برخی موارد با نمادهای مذهبی از جمله نمادهای شیعی در آرامگاه‌ها خودنمایی می‌کنند، که برای رعایت اختصار، در این مجال از پرداختن به این موارد صرف نظر می‌شود (Ettinghausen, 1999, 231). بدیهی است که این نمادها تا چه اندازه توانسته‌اند در معرفی و توسعه تمدن اسلامی نقش داشته باشند و در برخی موارد به عنوان هنری بلامنازع خودنمایی کنند.

از مجموع مطالب مطرح شده می‌توان چنین فهمید که هنر اسلامی ویژگی‌هایی منحصر به فرد دارد که می‌توان آن را در موارد زیر خلاصه کرد:

۱. محور هنر اسلامی اُحدیّت و یگانگی خداوند است. چنان‌که گفته‌اند محور مرکزی اسلام، احدیت و وحدانیت است، ولی هیچ تصویری قادر به بیان آن نیست (Burkhart, 2011, 131).

۲. هنر اسلامی از تجسید و تمثیل محسوسات پرهیز کرده و به تجرید و معنویات متمایل است. بدین ترتیب زمینه را برای رشد خیال و الهام‌های معنوی فراهم می‌کند.

۳. هنر اسلامی هنر تسبیح‌گویی و بیان «عدم فنا و پایان ناپذیری» است و از همین روست که شکل‌های هندسی در تزئینات معماری تکرار شده و تصویری از بی‌نهایت را در ذهن بیننده ترسیم می‌کند.

۴. دقت فراوان و مهارت تام و تمام تا سرحد اعجاز از دیگر خصوصیات هنر اسلامی است. این ویژگی در هزاران آثاری که از دوره قرون میانی به دست ما رسیده است، آشکارا دیده می‌شود. هنرمند مسلمان به دست آوردن مهارت و دقت هنگام آفرینش اثر هنری را بر خود واجب می‌دانست. زیرا در دیدگاه اسلامی هنر نیز همانند علم عبادت محسوب می‌شود و وسیله‌ای برای نزدیک شدن به خداوند متعال است.

۵. هنر اسلامی در تمام زمینه‌ها فعالیت داشت و شاخه‌ای نیست که هنرمندان مسلمان در آن دست به ابداع نزده باشند.

۶. بلندپروازی‌های بشر در هنر اسلامی متجلی است. گلدسته‌های سر به فلک کشیده مساجد، گنبدهایی که آسمان را می‌شکافند و آفرینش ظریف‌ترین تزئینات که با تکرارهای بی‌پایان خود ترسیمی از بی‌نهایت هستند همه و همه نمایشی از بلندپروازی‌های انسان است.

۷. زیبایی خوشنویسی عربی که بیننده را شگفت‌زده می‌کند، یکی از ارکان هنر اسلامی است.

۸. در تمدن اسلامی هنرمند از حق آزادی بیان برخوردار است. غفیف بهنسی، متخصص سوری هنر اسلامی، معتقد است هیچ هنرمندی در طول تاریخ از عصر حجر گرفته تا قرن گذشته همانند هنرمند مسلمان از آزادی هنری برخوردار نبود (Awwad, 2012, 309-310).

تأثیر هنر اسلامی بر سرزمین‌های دیگر

موضوع مهمی که باید بدان توجه داشت و به طور معمول از آن غفلت می‌شود تأثیرپذیری فرهنگ غربی از هنر اسلامی است. به گونه‌ای که گفته‌اند، گردشگران اروپایی از جمله هنرمندان و محققان قرون وسطی تاکنون، از هنر اسلامی تأثیر گرفته‌اند. در جنگ‌های صلیبی، سربازان مسیحی پس از پیروزی، اموال مسلمانان را به عنوان غنیمت به خانه‌ای خود می‌بردند. قسمتی از این اموال را آثار هنری تشکیل می‌داد. هر چند در اغلب اوقات قادر به درک تصویرها و متن‌های این آثار نبودند ولی همین آثار سبب تأثیرگذاری هنر اسلامی بر جهان غرب شد. تأثیری که تا به امروز همچنان پا برجاست.

گروهی از مستشرقان آثار هنر اسلامی را به ویژه در دوره آغازین فتوح اسلامی بررسی کرده و تأثیرگذاری یونان در هنر اسلامی را پذیرفته‌اند. اما گروهی دیگر همانند ابنین سوریو و گاستون ویت معتقدند که هنر اسلامی شیوه تعبیر تازه و نو برای پیروانش به ارمغان آورد و هنرمند مسلمان در تمام آثاری که می‌آفریند روح دین جدید و تمدنش را به نمایش می‌گذارد. در واقع محققانی هستند که هنر اسلامی را یکی از اصلی‌ترین شاخه‌های هنر جهانی می‌دانند. افزون بر این، هنر مذکور قدیمی‌ترین، گسترده‌ترین، متنوع‌ترین و با حفظ ویژگی‌های منحصر به فردش از متمایزترین هنرها محسوب می‌شود (Awwad, 2012, 308-309).

همچنین گفته‌اند در قرن دوازدهم هنر اسلامی از اسپانیا به شمال آفریقا راه یافت، و شهرهای مراکش، فاس، تلمسان، تونس، صفاقس، و طرابلس، با قصرهای زیبا و مسجدهای خیره‌کننده و محلات تو در تو به اوج کمال رسیدند. در مصر و مناطق شرقی سلجوقیان و ایوبیان و ممالیک هنر اسلامی را نیرویی تازه دادند (Durant, 1988, 405). به هر حال به اعتراف دانشمندان غربی، این ادعا که جهان اسلام بعد از قرن پانزدهم/نهم در بربریت فرو رفت و نتوانست هیچ ارزش فرهنگی‌ای خلق کند، ادعای واهی است (Bartheld, 2004, 141).

علاوه بر آن که، هنرمندان امروزه نیز همچنان از جهان اسلام تأثیر می‌گیرند. آنان شیفته تابش نور آفتاب در مراکش و تونس و همچنین هندسه عجیب توده‌های شن در صحرای ساهارا هستند. توانایی هنر اسلامی در آفرینش آثار تجریدی، همواره برای هنرمندان غربی جذابیت ویژه‌ای داشته است (Hagedorn, 2014, 15). این موارد از جلوه‌های کاربرد هنرهای تجسمی است که توانسته است تا این اندازه در جوامع غیر اسلامی تأثیرگذار باشد.

گذشته از این، به نظر می‌رسد یکی از ارکان تمدن و مدنیت را باید داشتن هنر و آن هم هنر متعالی و فضیلت محور دانست. زیرا از نظر ابن خلدون، جامعه‌ای که با ایجاد حاکمیت، نظم‌پذیر شده است، مناصب و پایگاه‌های حکومتی تشکیل داده تا بر حفظ نظم نظارت نماید و از حالت زندگی فردی به سوی زندگی شهری و شهرنشینی روی آورده و موجب تعالی فضایل و ملکات نفسانی، چون علم و هنر شده، حایز «مدنیت» است (Aorvati Movaffaq, 2006, 75-76). یعنی وی هنر را در کنار علم از ارکان مدنیت دانسته است.

از همین رو نگاهی به تاریخ تمدن اسلامی گویای این است که تعالیم و سخنان پیشوایان دین با بهره‌مندی از مضامین حکمی و معرفتی بر هنر اسلامی اثر گذارده است. بخش قابل توجهی از هنر اسلامی در ایران تحقق یافته است. در فرهنگ ایرانی که آمیخته با اندیشه‌های شیعی و عرفانی است، بحث از رابطه هنر با عرفان و اندیشه‌های شیعی و جایگاه تمدنی ایرانی در آن امری اجتناب ناپذیر و ضروری است. پاره‌ای از اندیشمندان، سهم ایران را در هنر اسلامی بیش از هر تمدن دیگر می‌دانند. تاریخ هنر اسلامی به خصوص در دوره‌هایی همچون ایلخانان، تیموری و صفوی، مؤید این دیدگاه است. در دوره آغازین صفوی، الگوهای زیبای هنر ایرانی و اسلامی، نقش‌مایه‌ها، تناسب رنگ‌ها، ظرافت در ساخت آثار هنری، صنایع دستی پرشکوه و تزئینی، انواع قالی‌ها و کاشی‌های پرنقش و نگار و انواع هنرهای سنتی و قدسی از جمله معماری مساجد، خوشنویسی، کاشی‌کاری، نساجی، نگارگری و امثال آن، نمایانگر یکی از فاخرترین دوره‌های خلاقیت هنری در فرهنگ اسلامی است. این آثار دوره صفویه را در اوج قله تاریخ هنر اسلامی قرار داده است، و بدیهی است که همه این موارد به سبب اثرگذاری فرهنگ شیعی است. همچنان که گفته‌اند شکل‌گیری هنر شیعی و عرفانی و تأثیر آن بر خلق آثار هنری از زمان حاکمیت ایلخانان آغاز گشت و در زمان صفوی به اوج خود رسید. حاکمان این سلسله‌ها پیوسته به هنر علاقه نشان می‌دادند (Rabiei, 2016, 47).

نتیجه‌گیری

از مجموع مباحثی که مطرح شد این نتیجه به دست می‌آید که هنر، به ویژه هنر متعالی و مقدس از ابتدای اسلام و با نزول وحی در قالب کلمه با اسلام همراه بوده است و در دوره‌های بعد به سبب اهمیت و جایگاه برجسته‌ای که اسلام و تمدن اسلامی برای هنر، به ویژه هنرهای تجسمی قائل بود، در عرصه‌های مختلف هنری جلوه‌های ویژه و ناب‌ی را به جود آورد که در برخی موارد تا به امروز نظیر نداشته است. کارکرد هنر به عنوان رکنی از ارکان تمدن و مدنیت، هم سبب پویایی و پیشرفت تمدن اسلامی شد و هم توانست بر فرهنگ‌های دیگر از جمله فرهنگ غربی تأثیرگذار باشد و برخی از جلوه‌های منحصری را به وجود آورد که حتی امروزه تمدن غربی با وجود پیشرفت چشمگیر خود از این جلوه‌های هنری بهره می‌برد. این در حالی است که هنر اسلامی توانسته است با ویژگی‌هایی که دارد نیرومندی و توان خود را حفظ کرده و در مواردی، بر هنر فرهنگ‌های دیگر تأثیر بگذارد. ویژگی‌هایی همچون محوریت هنر اسلامی بر آحادیت و یگانگی خداوند، پرهیز از تجسید و تمثیل محسوسات و تمایل به تجرید و معنویات و در نتیجه فراهم کردن زمینه برای رشد خیال و الهام‌های معنوی، تسبیح‌گویی و بیان عدم فنا و پایان ناپذیری، دقت فراوان و مهارت تام و تمام تا سرحد اعجاز، نگاه به هنر همانند عبادت، بلندپروازی، آفرینش ظریف‌ترین تزئینات که با تکرارهای بی‌پایان خود ترسیمی از بی‌نهایت هستند، زیبایی خوشنویسی عربی که بیننده را شگفت‌زده می‌کند، برخورداری از حق آزادی بیان و تنوع هنرهایی که در متن تحقیق به برخی از آن‌ها پرداخته شد، از جمله ویژگی‌های یاد شده هستند.

پی‌نوشت

۱. Casmo Centrisism در لغت به معنای گیتی‌مداری یا عالم‌محوری.

References:

Quran

Nahj al-Balagha

Aorvati Movaffaq, A. A. (2006), The Great Prophet (PBUH) Founder of Islamic Civilization, Marafet, (110), 33-41. (In Persian)

Awwad, M. M. A. (2012), The Expanse of Islamic Civilization in the Middle Ages, (A. Naseri Taheri & S. S. Tabatabai Trans., Tehran: Information Publications. (In Persian)

Bartheld, V. V. (2004), Islamic Culture and Civilization, (A. Behnejad Trans.), Tehran: Amirkabir Publications. (In Persian)

Bolkhari Qahi, H. (2011), Philosophy of Islamic Art (Collection of Articles), Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. (In Persian)

Bolkhari Qahi, H. (2016), The identity and distinctive function of art in Islamic civilization and the need to compile its foundations and revive its customs, The second national conference of modern Islamic civilization, Tehran. (In Persian)

Blair, S. S. & Bloom, J. M. (2002). The Art Architecture of Islam, (Y. Azhand Trans.), Tehran: Samt. (In Persian)

Bostani, M. (1992), Islam and Art, (H. Sabri Trans.), Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. (In Persian)

Burkhart, T. (2011), Sacred Art (Principles and Methods), (J. Sattari Trans.), Tehran: Soroush Publications. (In Persian)

Connell, E. (1989), Islamic Art, (H. Taheri Trans.), Tehran: Tos Publishing House. (In Persian)

Critchlow, K. (2011). Analysis of cosmological themes of Islamic motifs, (S. H. Azarkar Trans.), Tehran: Hekmat. (In Persian)

Durant, W. (1988), History of Civilization, (A. Taheri Trans.), second edition, Tehran: Islamic Revolution Publishing and Education Organization. (In Persian)

Ettinghausen, Richard (2011), Art in the Islamic World, (M. Vahdati Daneshmand Trans.), Tehran: Basirt Publishing House. (In Persian)

Ettinghausen, R. & Graber, E. (1999), Islamic Art and Architecture, (Y. Azhand Trans.), Tehran: Organization for the Study and Compilation of Humanities Books of Universities (Samt). (In Persian)

Ghaffari, A. (2017), Philosophy of Art and Beauty, Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute Publishing Organization. (In Persian)

Ghanbari, H. (2015), The Possibility and Necessity of Islamic Art: A Review and Criticism of the Traditionalists' Perspective, Tehran: Negah Masares Publishing House. (In Persian)

Grabar, O. (2017). The formation of Islamic Art, (M. Golchin Arefi Trans.), Tehran: Hekmat Sina. (In Persian)

Hatam, G. (2009). Islamic art and civilization, Tehran: Payame Noor University Pup. (In Persian)

Hagedorn, A. & Wolf, T. (2014), Islamic Art, translated by Sadegh Rashidi and Fatemeh Ramezani, Tehran: Culture, Art and Communication Research Institute, and Mashhad, Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. (In Persian)

- Hikmat Mehr, M. M. (2017), *Hegel's Aesthetics and the Wisdom of Islamic Art*, Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute Publishing Organization. (In Persian)
- Hinik, N. (2004), *Sociology of Art*, (A. H. Nik Gohar Trans.), Tehran: Aghat Publishing House. (In Persian)
- Lakset, J. (2010), *Philosophy of Art*, (M. R. Abolqasmi Trans.), Tehran: Nashr Mahi. (In Persian)
- Madadpour, M. (2002), *The Path of Christian Wisdom and Art*, Asr Iman, Tehran: Surah Mehr affiliated with the Research Institute of Islamic Culture and Art. (In Persian)
- Najafian, A. and others, (2010). Medkhal Khat, (15), 566-609, *Encyclopaedia of Islamic World*, under the supervision of Gholam Ali Haddad Adel, Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation. (In Persian)
- Nasr, H. (2010), *Islamic Art and Spirituality*, (R. Ghasemian Trans.), Tehran: Hikmat Publishing House. (In Persian)
- Okasha, T. (2001). *Islamic painting*, Trans. Gholamreza Tehami, Tehran: Soore Mehr. (In Persian)
- Qolizadeh, H. & Mohammadi, F. (2017), *Conceptualization of the word art in mysticism based on Hafez's poetry*, *Commentary on mystical literature and cognitive myth*, (50), 169-203. (In Persian)
- Rabiei, H. (2012), *Essays on the nature of Islamic art (a collection of articles and lectures)*, Tehran, Institute of Authoring, Translation and Publishing of Artistic Works. (In Persian)
- Rabiei, H. (under review) (2016), *theoretical foundations of art in Islamic civilization*, Tehran: Organization for the study and compilation of humanities books of universities (Samt). (In Persian)
- Rahbari, A. & Kalhori, M. (2015). *Image of Art in Islamic Civilization*, Second International Congress of Culture and Religious Thought, Tehran. (In Persian)
- Ravanjo, A. (2013), *Reflection on the meaning and concept of tradition and art education*, *Pikereh*, Shahid Chamran University of Ahvaz Faculty of Arts, (1), 9- 22. (In Persian)
- Sanjeshodanesh. (2017). *Islamic art and civilization*, Tehran: Sanjeshodanesh. (In Persian)
- Semsar, M. H. (2018). *Introduction to Calligraphy*, (23), 197-227, *Islamic Encyclopedia*, under the supervision of Kazem Bejnordi, Tehran: Islamic Encyclopedia Center. (In Persian)
- Schimmel, A. (1989). *Islamic calligraphy and culture*, (A. Azad Trans.), Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. (In Persian)
- Watt, M. (1979), *The Influence of Islam on Medieval Europe*, (H. Abdulmohammadi Trans.), Qom: Publications of Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)

